

Andrej L'vovič Jurganov, *Ubit' besa. Put' ot Sredněvekovja k Novomu vremeni,*

Moskva 2006, Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitět, 434 s., ISBN 5-7281-0813-X

Roku 1661 se vdala dívka Solomonie. Když od ní o svatební noci manžel na chvíli odešel na dvůr, kdosi zaťukal. Solomonie v domnění, že se vrací její muž, otevřela, ale vtom se na ni vrhlo cosi, co Solomonii vyděsilo. Posléze pochopila, že to byl démon. Od té doby se k zoufalé Solomonii démoni stále znovu vraceli, mučili ji, hryzali jí útroby, obcovali s ní a Solomonie z těchto styků rodila malé běsy, které si démoni s radostí odnášeli. Šílenou ženu s útroby plnými běsů až po jedenácti letech utrpení vysvobodili svatí divotvůrci Prokopij a Ioann Ustůžští, kteří z ní demony jednoho po druhém vyjmuli a pozabýjeli.

Obsáhlé, velmi dramatické a naturalistických detailů plné vyprávění o nešťastné Solomonii vzniklo na počátku 70. let 17. století a bylo začleněno jako 26. zázrak do legendy o svatém Prokopiji Ustůžském. V *Životu Prokopije Ustůžského* spatřovala svého času česká rusistka Světlá Mathauserová možný ohlas jinak na Rusi nedoloženého kultu sv. Prokopa Sázavského. Svou hypotézou sice ostatní badatele nepřesvědčila,¹ avšak díky ní jsou jak *Vyprávění o Solomonii posedlé*, tak zkrácený text legendy o Prokopiji Ustůžském dostupné také v českém překladu.²

Pro medievistu znalého především západoevropských dějin není na první pohled zřejmé, v čem spočívá až šokující rozpor tohoto textu s dosavadní kulturní tradicí staré Rusi. Na Západě totiž sepětí démonična a sexuality prostupuje celou řadou textů a představa o tělesném styku žen s demony tvořila běžnou součást obvinění v čarodějnických procesech. Pro středověkou Rus však něco podobného bylo nemyšlitelné – démonično bylo vždy nehmotné, vystupující pouze v podobě přízraků, kdežto v tomto textu posedlá žena nejen obcuje s demony, ale také rodí houfy dalších běsíků, a démoni jsou dokonce zabýjeni. Z hlediska ortodoxní středověké teologie bylo zabití démona naprosto vyloučené – vždyť zabít lze tělo, nikoli ne-

1 Srov. EMILIE BLÁHOVÁ, *Literární vztahy Sázavy a Kyjevské Rusi*, in: Svatý Prokop, Čechy a střední Evropa, (ed.) Petr Sommer, Praha 2006, s. 230.

2 *Povídka o Solomonii posedlé*, in: *Povídky ze staré Rusi*, (ed.) Světlá Mathauserová, Praha 1984, s. 260–276; *O Solomonii posedlé*, in: *Smích a běs. Staroruské hagiografické příběhy*, (ed.) Daniela Hodrová, Praha 1988, s. 353–386; *O Prokopii Ustůžském*, s. 79–123.

tělesný princip zla. Středověcí světci dosahovali vítězství nad démony tím, že je vymítali, kdežto usťužští světci Prokopij s Ioannem je v příběhu o Solomonii hromadně zabíjejí. Zásadní přitom je, že toto vyprávění nevzniklo na literární periferii, například pod vlivem heretických učení či lidové verze křesťanství, ale nacházíme ho uvnitř hagiografie, tedy žánru přísně reglementovaného církví a představujícího ve středověku jeden z pilířů náboženského vědomí. Andrej Lvovič Jurganov si proto v knize *Zabít démona. Cesta od středověku k novověku* klade za svůj hlavní cíl objasnění kulturního kontextu, v němž takové dílo mohlo vzniknout.

První krok na této cestě představuje komparace různých redakcí *Života Prokopije Ust'uzského*, díky níž se ukazují značné proměny náhledu na svatého v pozdní redakci legendy z konce 17. století (2. kapitola – *Dva životy světce*). Protože Prokopij Ust'uzský byl jurodivý, v další části své práce se Jurganov věnuje této specifické kategorii svatosti, která nemá v katolické církvi přesný ekvivalent (3. kapitola – *Ošklivé nic, aneb Čemu se smáli svatí staré Rusi*). Jurganov své pojetí jurodství staví do protikladu s interpretací A. Pančenka,³ a velmi ostře polemizuje zejména s autorem nedávno vydané monografie *Blažennye pochaby* (2005), s byzantologem S. A. Ivanovem.

Aby bylo možné přesně odhalit, v čem všem je *Vyprávění o Solomonii posedlé* novátorské a v čem naopak pokračuje v tradicích středověké legendistiky, je nezbytné tento text studovat v širším okruhu starších hagiografií (4. kapitola – *Tradicie a apostase*). Jurganov přitom chce vyloučit jakoukoli badatelskou svévoli či náhodu a jako kritérium pro výběr komparovaných textů (v Jurganovově terminologii „hermeneutický kruh *Života Prokopije Ust'uzského*“) volí výčet svatých uvedených v této legendě v rámci tzv. pochvaly: „Carské město ctí Simeona, Ioanna a Andreje, jurodivé pro Krista. Pskov a Veliký Novgorod ctí Varlama a Michala, jurodivého pro Krista. Smolensk ctí knížete Fjodora. [...] My máme tebe [tj. Prokopije Ust'uzského] jako strážce a ochránce.“ Zdálnivě přesné kritérium má ale zásadní slabinu: výčet lokálně ctěných svatých, pasáž obvyklá v řadě středověkých hagiografií, zdaleka nemusí dokládat, že tvůrce *Života Prokopije Ust'uzského* skutečně znal legendy zmiňovaných světců a že se jeho povědomí o těchto svatých neomezovalo například jen na kusé informace z menologia. Navíc pro porozumění středověké legendě mají zásadní význam nejen starší texty o svatých, kteří jsou v dané legendě přímo jmenováni a k nimž je světec legendistou výslovně připodobňován („explicitní hagiotypy“), ale i ty, které sloužily jako otevřeně nepojmenovaný vzor („implicitní hagiotypy“). Pokud se tedy Jurganov domnívá, že ve výčtu lokálních svatých našel

3 Pančenkova studie o jurodivých vyšla v českém překladu DMITRIJ LICHAČOV, ALEXANDR PANČENKO, *Smích staré Rusi*, Praha 1984.

nezpochybnitelné kritérium pro definování literárního kontextu jím studovaného díla, mylí se. Srovnání s dalšími legendami mu však umožnilo určit, nakolik je pojetí zla ve světě, představy o duchovní, resp. materiální podstatě ďábla či o mezích ďábelské moci ve *Vyprávění o Solomonii posedlé* nové, odporující tradici.

Sřetáváním tradice a prvků s dosavadním viděním světa neslučitelných představuje *Vyprávění o Solomonii* typický projev kultury konce 17. století a právě k porozumění této epoše směřuje celá Jurganovova kniha (5. kapitola – *Cesta k novověku: pokus o rekonstrukci*). Přelom 17. a 18. století má v dějinách ruské kultury specifické postavení: právě do této doby je totiž badateli kladen zlom mezi ruským středověkem a novověkem (ruská historiografie nepracuje s konceptem raného novověku). V tehdejší neobvyčejně dynamické a rozporuplné kultuře se jednak sřetávají středověké tradice s jevy typickými pro evropskou renesanci, jednak do východní Evropy proniká baroko,⁴ spolu s ním však již také první impulzy pozdějšího klasicismu.

Jurganov rozlišuje v dosavadním ruském bádání o přelomu 17. a 18. století (tzv. „přechodné období“) dva dominantní směry: progresivistický, přímo či implicitně spjatý s teorií formací, a koncept sémiotický – evolucionistický. Podle stoupenců prvního konceptu, který zdaleka nebyl pohřben ani pádem marxistické historiografie, ani obecnou diskreditací principu pokroku v lidských dějinách, znamená zrození novověké kultury principiální pozitivum, pohyb vzhůru na ose vývoje lidských dějin. Proti tomuto pojetí se postavili sémiotici – zejména J. M. Lotman a A. M. Pančenko, kteří odmítli definovat proměny kultury v rámci axiologických kategorií a trvali na hodnotové rovnoprávnosti projevů všech kulturních epoch, což ve své době znamenalo dosti razantní opozici vůči oficiální koncepci dějin. Úskalím sémiotického bádání ale byla poněkud svévolná práce s konkrétním historickým materiálem a výběr faktů podle potřeb obecně definovaného konceptu.

Jurganov se domnívá, že studium „přechodného období“ se ocitlo v krizi, neboť je příliš zatíženo individuálními hodnotovými měřítky historiků, která nemají s vědou nic společného. Jestliže je například v nové monografii L. A. Čorné o kultuře přelomu 17. a 18. století za hlavní kritérium zvolen vztah člověka k absolutnu,⁵ pak pro historiky s liberálně-ateistickým pohledem na svět znamená změna pozi-

4 Do diskuse o ruském baroku 17. století podnětným způsobem přispěla i S. Mathauserová, podle níž by se uvažování o tomto fenoménu nemělo vyčerpávat jen studiem evropských vlivů, neboť baroko v Rusku vyvěralo i z domácích tradic – SVĚTLA MATHAUEROVÁ, *Baroko v ruské literatuře 17. století*, in: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů, Praha 1968, s. 253–259. Také v souvislosti s *Vyprávěním o Solomonii posedlé* upozorňuje na „barokní materializaci démonů a běsů“ (*Povídky ze staré Rusi*, s. 330).

5 L. A. ČORNAJA, *Russkaja kultura perechodnogo perioda ot Sredněvekovja k Novomu vremeni*, Moskva 1999.

tívum, zatímco pro člověka s nábožensko-dogmatickým světonázorem představují tytéž jevy tragédií (Jurganov cituje raného A. F. Loseva, který hovořil o „satanismu novověku“), čímž se historická věda dostává do slepé uličky. Proto tak jako v předchozích monografiích *Katěgorii ruskoj sredněvekovoj kul'tury* (1998), *Opyt istoričeskoj fenomenologii. Trudnyj puť k očevidnosti* (spoluautorem této knihy z 2003 je A. V. Karavaškin), *Region Doksa. Istočnikoveděnije kul'tury* (spoluautorem této knihy z 2005 je opět A. V. Karavaškin) Jurganov i ve své nejnovější knize klade velký důraz na metodologické otázky a zkoumání cesty od textu pramene k jeho interpretaci.

Je jistě ambicí každého badatele přispět něčím originálním k poznání minulosti. Přijít se zcela novým tématem je ale dáno nemnohým a vytvoření nového metodologického směru je ještě těžší a vzácnější. Ruská medievistika se po pádu sovětského režimu dostala do situace, v leccems připomínající poměry v české historické vědě. Vedle historiků neschopných překročit svůj stín a nadále setrvávajících na pozici nerefektovaného zkostnatělého pozitivismu s relikty marxistických klíšé mnozí badatelé (a členění zdaleka nekoresponduje přímočaře s generační příslušností) pocítovali hlad po odlišných podobách historiografie, jež se po desetiletí rozvíjely na Západě a do Sovětského svazu se dostávaly jen pokoutně a torzovitě, a snažili se je s větší či menší mírou invence a zdařilosti uplatnit pro studium (nejen) ruských dějin. Jurganov se ale ubírá jinou cestou: během posledního desetiletí se snaží prosadit vlastní metodologický koncept, který pokládá za nový směr historického bádání a razí pro něj pojem „historická fenomenologie“, resp. „nauka o pramenech kul'tury“ („istočnikoveděnie kul'tury“). Středobod tohoto směru představuje teze, že porozumět Jinému je možné jen tehdy, pokud se historik ve fázi rekonstrukce imanentních smyslů reality pramene zřekne vlastních hodnotících soudů, vlastních apriorních postojů – teprve poté může induktivní cestou přejít od pramene k zobecnění.

V knize *Ubit' besa* se autor snaží etablovat tento koncept v podstatě dvěma způsoby: jednak proklamováním vlastního pojetí práce s prameny, jednak vpravdě nemilosrdnou polemikou s ostatními badateli, a to jak s těmi, jež se zabývali „přechodným obdobím“ (Ivanov, Pančenko, Čornaja), tak historiky, kteří s vlastní analýzou *Vyprávění o Solomonii* posedlé i interpretací kul'tury přelomu 17. a 18. století nemají nic společného (srov. polemiky s Danilevského výkladem topoi, s Le Goffovým pojetím středověkého magična, s Gurevičovým chápáním ambivalentnosti v exemplech 13. století atd.). Podobných sporů, jež by příslušely spíše žánru recenze, je v monografii tolik, že svým množstvím a obsáhlostí text zbytečně zatěžují a odvádějí od tématu.

Ačkoli tento proud ostrých polemik čtenáři sugeruje představu, že veškeré dosavadní bádání se vždy ocitlo v úzkých a novou cestu jako zázračným proutkem otevírá historická fenomenologie, ve své snaze proniknout od konkrétního textu,

který v sobě zachycuje prvky myšlení principiálně neslučitelného s církevní věroukou a dominantní kulturní tradicí, do hlubin té kultury, která takovému textu dala vzniknout, Jurganov jistě není jediný, natož pak první. V podstatě analogicky postupoval (při vší odlišnosti tematiky) kupříkladu Jean-Claude Schmitt ve své proslulé monografii *Svatý chrt. Guinefort, léčitel dětí ze 13. století* (1979). Zatímco však zpod Schmittova pera vyšel text novátorský, přitom však neagresivní a čtenářsky podmanivý, v případě knihy *Ubiť besa* si čtenář musí uchovat zaujetí pro téma spíše navzdory Jurganovovu způsobu psaní.

Jak se vlastně rodí, žijí a zanikají historiografické směry a školy? V oblasti literatury často platí, že ti, kdo nejhalasněji proklamují své novátorství a rozchod s tradicí, zdaleka tak inovativní být nemusí, a naopak ti nejtalentovanější a originální tvůrci se snaží přesvědčit spíše vlastním dílem než literárními manifesty. Myslím, že situace v historiografii se v tomto ohledu tolik neliší. Originální, podnětné a inspirativní pohledy na minulost se zdaleka nemusí zrodit jen spolu s popíráním veškerého dosavadního bádání a usilovným proklamováním nového metodologického směru. Tím rozhodně neobhájují metodologickou indiferentnost či eklekticismus. Samotný fakt, že Jurganov věnuje takovou pozornost reflexi historického bádání a snaží se přitom teoretické úvahy provázat s konkrétním výzkumem, je bezpochyby velmi cenný. Je mi ale hluboce cizí představa, jíž je Jurganovův text prostoupen, totiž že různé úhly pohledu na minulost se nedoplňují, ale svářejí se a navzájem vylučují, čímž se historická práce stává bojem za jednu jedinou pravdu.

Jitka Komendová